

The role of Azerbaijan in the migration of the Iranian workforce to the Caucasus (1855-1906)

Sirvan Khosrozadeh*

Roya Barsoltan**

Soudeh Ebrahimzadeh Gorgi***

Abstract

In the nineteenth century, the Iranian workforce migrated abroad. Iranian peasants and craftsmen went to Central Asia, Caucasus, Istanbul, Damascus, Aleppo, Baghdad, India and even America to find work. In the meantime, for reasons that will be said, migration to the Caucasus was more important and more significant than other places. Most of these immigrants were from Azerbaijani towns and villages. In the mention of the reasons for immigration, Iran was facing serious crises in the 19th century in the political, social and economic spheres. Colonial

---

*Phd in History, Payam'e noor university, Tehran, Irankiaksar612@yahoo.com.

** faculty member of Institute for policy Studies and Social Sciences, PhD student in Sociology, Azad University of Tehran, Rbarsoltan@yahoo.com.

*** Phd in History, Kharazmi University, soudehebrahimzade@yahoo.com.

Received: 14/02/2018

Accepted: 22/04/2018

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the **Creative Commons Attribution 4.0 International License**. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA

interventions, including the wars between Iran and Russia, have led to the collapse of the traditional Iranian economy. The impact of the global economy on Iran has had a decisive impact on the economy of the country. From the second half of the nineteenth century (late 1860s), the decline in silkworms and the devaluation of the currency, as well as the global collapse of silver value, stopped growing foreign trade.

Another blow to the Iranian economy was the destruction of the domestic industry. Though these problems spread throughout Iran, the results were more serious for Azerbaijan, as this state with two million people was the most populous state in Iran and suffered more pressure. As a result, 85 percent of the Iranian immigrant labor force was formed by the Azerbaijani people to the Caucasus. Although Azerbaijan was the Grain warehouse of Iran, problems such as the lack of proper ways, the oppression of the lords and owners, as well as cruel taxes, prevented the improvement of the livelihood of the peasants in Azerbaijan.

In addition to internal Difficulties, some foreign factors also exerted pressure on Azerbaijan. The first was the opening of the Suez Canal in 1829, which reduced the importance of the commercial route of Tabriz-Tarabuzan. The next factor was the stopping of Russian transit, which exacerbated the previous situation. As a result of these internal and external factors, some Azerbaijani residents sought to migrate to find work. Most of these immigrants went to the Caucasus for various reasons.

The attractions of the Caucasus made them fascinated. The Baku oil industry and such projects as the Baku-Tbilisi-Batumi railway, and even agricultural affairs, caused a massive of job seekers to go to these areas. Another important factor that paved the way for immigration was the welcome of the Russian government of refugees.

One of the reasons for the Russians to welcome Iranian workers was, firstly, the financial need of these workers. Because of this intense need, they accepted the hardest works with the lowest salaries. Also, because they were politically uninformed, they were reluctant to engage in labor unions and political activities, such as participating in strikes, and this caused the Russians to encourage them for enter to the Caucasus.

It is necessary to point out that the emigration of Iranian workers was not permanent in the Caucasus, but that they were returning to the Caucasus

from time to time for a limited time, and after save some money to their families, returning to their homes, so migration was seasonal. Therefore, it must be said that these immigrations have an economic nature, and some claims that these migrations are politically not correct.

In addition, some believe that immigrants to some extent have a religious nature and some non-muslim immigrate to caucasus, it still seems wrong, because at the same time many Azerbaijanis believed that their ancestors were Caucasian and Russian nationals. In an effort to get Russian citizenship, they meant that they would benefit from the prosperity of the Caucasus and prosperity and security.

unpublished documents of the Ministry of Foreign Affairs of Iran
Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance of Azerbaijan,
British Foreign Office

English books

Schauffler Platt, Mary, (1915) *The War Journal of a Missionary in Persia*,
New York city, 1915

4- Farsi book

Atabaki, toraj, (2012) *The state and the subaltern: modernization, society and the state in Turkey and Iran*, translated into farsi by arash azizi, Tehran, ghoghhus

Abrahamian, Ervand, (2008) *Iran Between Two Revolutions*, translated into farsi by ahmad golmohamadi, mohammad ebrahim fatahi, Tehran ney

Dehnavi, Nezam ali, (2003) *Iranians migrating to the central Caucasus*, Tehran: Ministry of Foreign Affairs publication

Fashahi, Mohammad Reza, (1354) *The Development of Capitalism in Iran*, Tehran, Gothenburg

Foran, john, (2008) *Fragile Resisistance: Social Transformation in iran from 1500 to the Revolution*, translated into farsi by Ahmad Tadayyon Tehran, Rasa

issawi, Charles (1983), *Iranian Economic History*, translation into farsi by Yaghoub Ajand, Tehran, gostare

- Katouzian, Homayoun (1987) Political Economy of Iran from Constitutional Revolution to the end of the Pahlavi monarchy, Tehran: First edition, publication of Ney
- Kazemzadeh, Firouz, (2015) Struggle for Transcaucasia (1921-1917), translated into farsi by Sirvan Khosrozadeh, Tehran, pardis danesh
- Khosrozveh, Sirvan, (2015) British policy and practice in the Caucasus from the fall of the tsarist regime to the Bolsheviks (1921-1917), Ministry of Foreign Affairs publication.
- Pishevari, Jafar, (1980) History of the Justice Party, Tehran Science Press
- Rawasani, Shapur, (unknow) state and government in Iran, Tehran, candle
- Shakeri, Khosrow (2005) Social-economic backgrounds of the Constitutional Movement and the Development of Social-Democracy in That period, Tehran, akhtaran
- Yazdani, Sohrab, (2012) Social Workers, Tehran, Iran
- Papers:
- Gholizadeh, Moharram and Shahbazi, Maghsoud (2012) A look at the statistics, causes and backgrounds of migration of the Iranian workforce to the Caucasus (on the eve of constitutionalism), Journal of Historical Studies, no 36, pp. 141-159
- Hakimian, Hasan (2005) Wage and Migration, Contemporary History of Iran, Book Seventh, translated into farsi by Afsaneh Monfared, Tehran, Institute for Research and Cultural Studies.
- Khosrowpanah, Mohammad Hussein and Bast, Oliver, (2009) Iran's Sect of Justice from the South Caucasus to the North of Khorasan (1920-1917) Tehran Pardis danesh.
- Salmasi Zadeh, Mohammad; Shahbazi, Maghsoud and Gholizadeh, Muharram (2012) The Political Status and Practice of Iranian immigrants in the Caucasus on the eve of Constitutional Revolution, Journal of the history Iran after Islam, year no 2, no 3, pp. 47-77.
- Vatandoust, Gholamreza (2005) Preconditions for Globalization and Transfer of Labor at the Constitutional Context of Iran, Foreign Relations History, No. 23, pp. 21-33

نقش و جایگاه آذربایجان در مهاجرت نیروی کار ایرانی به قفقاز (۱۸۵۵-۱۹۰۶ / ۱۲۳۴-۱۲۸۵ ش)

سیروان خسروزاده*

رؤیا بارسولطان**، سوده ابراهیمزاده گرجی***

چکیده

این پژوهش مهاجرت نیروی کار ایرانی به قفقاز در نیمه دوم قرن نوزدهم تا انقلاب مشروطه و ایفای نقش آذربایجان در این خصوص را بررسی می‌کند. در این زمینه، مقاله با تکیه بر منابع معتبر داخلی و خارجی و با درپیش گرفتن روش توصیفی - تحلیلی، در پاسخ به مسائلی چون چرایی مهاجرت نیروی کار به قفقاز و سهم آذربایجان در آن، نشان می‌دهد آذربایجان مرکز اصلی صدور نیروی کار مهاجر به قفقاز بود که این وضع به نوبه خود از سویی پی آمد رکود اقتصادی سراسری ایران، افت جایگاه آذربایجان در نتیجه تغییر راه‌های بازرگانی، جمعیت زیاد، و عدم ظرفیت اقتصاد این ولایت در جذب نیروی کار بومی، و از سویی دیگر، نتیجه طبیعی زمینه‌های پرجاذبه اشتغال در آن سوی مرزها به‌ویژه قفقاز بود.

کلیدواژه‌ها: آذربایجان، قفقاز، باکو، مهاجرت، نیروی کار.

۱. مقدمه

مهاجرت پدیده‌ای تازه نیست و تاریخ ایران گویای اشکال متفاوت و گوناگونی از مهاجرت بوده است. مهاجرت در ایران را می‌توان در سه حالت بررسی کرد؛ از داخل به خارج، از

* دکترای تاریخ ایران در دوره اسلامی، دانشگاه پیام نور تهران (نویسنده مسئول)، kiaksar612@yahoo.com
** عضو هیئت علمی پژوهشگاه مطالعات اجتماعی و علوم انتظامی و دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی بررسی مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز، Rbarsoltan@yahoo.com
*** دکترای تاریخ ایران در دوره اسلامی، دانشگاه خوارزمی، soudehebrahimzade@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۱/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۲/۰۲

خارج به داخل، و همچنین مهاجرت‌های داخلی. از دیدگاه اجتماعی مهاجرت می‌تواند نتیجه مشکلات اقتصادی، فشارهای سیاسی، محدودیت‌های مذهبی، اختلافات فرهنگی، حوادث طبیعی، و کوشش برای کسب دانش و زندگی بهتر باشد. از دیدگاه تاریخی نیز جابه‌جایی جمعیت در بطن جامعه یا مهاجرت‌های جمعی به مناطق هم‌جوار، امر غیرمعمول و ناشناخته و پدیده‌ای تازه نیست و مهاجرت به صورت فردی یا گروهی برای یافتن شرایط مناسب زندگی، بخشی از تاریخ اجتماعی ایران را تشکیل می‌دهد (قلی‌زاده ۱۳۹۱: ۱۴۱)؛ اما در سده نوزدهم گونه خاصی از مهاجرت روی داد و آن مهاجرت نیروی انسانی جویای کار به خارج از کشور بود. در پی شرایط اقتصادی و سیاسی حاکم بر ایران قرن نوزدهم، که شرح آن خواهد آمد، دهقانان و پیشه‌وران فلاکت‌زده ایران ناچار به مهاجرت به آسیای مرکزی، قفقاز (به‌ویژه باکو)، یا استانبول، دمشق، حلب، بغداد، هندوستان، زنگبار، هرات، مسقط، کراچی، و حتی سرزمین‌های دوری چون آمریکا شدند (شاکری ۱۳۸۴: ۱۱۴). اگرچه بررسی هرکدام از این کشورهای مهاجرپذیر اهمیت خاص خود را دارد، منطقه قفقاز در این میان، به‌دلایلی که گفته خواهد شد، برجسته‌تر و قابل توجه‌تر از سایر مناطق بود. در واقع، بخش عمده‌ای که کارگران مهاجر ایرانی در قفقاز خوانده شده‌اند عمدتاً مهاجرانی از ولایت آذربایجان بوده‌اند، نه از سراسر ایران. همان‌طور که آنچه مهاجرت به روسیه خوانده شده عمدتاً مهاجرت به قفقاز و تا اندازه بسیار اندکی به آسیای مرکزی بوده است، نه سراسر روسیه. در اثبات این ادعا همین بس که پاسپورت‌های صادرشده از تبریز هجده برابر پاسپورت‌های صادره از رشت بود (حکیمیان ۱۳۷۴: ۵۲). به‌بیانی دیگر، حدود نود درصد گذرنامه‌های به مقصد روسیه در آذربایجان صادر می‌شد و تبریز مرکز صدور گذرنامه بود (یزدانی ۱۳۹۱: ۹۸). البته این به‌معنی نادیده‌گرفتن حضور پُررننگ کارگران ایرانی در آسیای مرکزی نیست؛ مثلاً آن‌چنان‌که شاکری اشاره کرده در ۱۲۸۴ ش درکنار ۳۰۰ هزار ایرانی قفقاز، ۱۸۵۱۱ نفر نیز در ماورای خزر زندگی می‌کردند (شاکری ۱۳۸۴: ۱۱۹). بنابراین، نمی‌توان مهاجرپذیری آسیای مرکزی را نادیده گرفت، اما در نوشتار حاضر منظور از جنوب روسیه همان قفقاز است.

هرچند آذربایجان نیز هم‌چون هر ولایت ایرانی دیگر جزئی از این سرزمین به‌شمار می‌آمد، اما نباید جایگاه سیاسی و اقتصادی خاص آن را، از جمله این‌که تبریز ولیعهدنشین بود و یکی از اصلی‌ترین مراکز واردات و صادرات کالا محسوب می‌شد، نادیده گرفت. ضرورت تحقیق از آن‌جا ناشی می‌شود که در میان پژوهش‌های ارزش‌مندی هم‌چون پیشینه‌های اقتصادی-اجتماعی جنبش مشروطیت و انکشاف سوسیال دموکراسی در آن عهد (شاکری

(۱۳۸۴)، «اجتماعیون عامیون (یزدانی ۱۳۹۱)، «کارمزدی و مهاجرت» (حکیمیان ۱۳۷۴)، «کارنامه و روزگار ایرانیان مهاجر در قفقاز ۱۹۲۰-۱۹۰۰» (خسروپناه ۱۳۷۸)، «مهمانان ناراضی: فرودستان ایران در حاشیه‌های امپراطوری تزاری» (اتابکی ۱۳۹۱)، «وضعیت و عملکرد سیاسی ایرانیان مهاجر در قفقاز در آستانه انقلاب مشروطه» (سلماسی‌زاده ۱۳۹۱)، «مقدمات جهانی شدن و انتقال نیروی کار» (وطن‌دوست ۱۳۸۴)، و ...، که مستقیم و غیرمستقیم به مهاجرت نیروی کار ایرانی به روسیه پرداخته یا اشاراتی کرده‌اند و هریک به‌نوبه خود زوایای تاریکی از مسائل موردبحث را روشن ساخته و از این لحاظ یافته‌های فراوانی ارائه داده‌اند. اما هیچ پژوهشی به اهمیت و ایفای نقش آذربایجان و نیروی کار آن توجه لازم را نداشته است. لذا این پژوهش، ضمن بهره‌گیری از تحقیقات پیشین، می‌کوشد با تمرکز بیش‌تر بر اوضاع ولایت آذربایجان و نقشی که مسئله مهاجرت نیروی کار ایرانی به خارج ایفا کرد، زوایایی تازه از موضوع موردبحث را بررسی کند. بنابراین، در این باره مهم‌ترین تفاوت این تحقیق با تحقیقات گذشته در توجه و تأکید و تمرکز است که بر نقش آذربایجان، به‌مثابه کانون اصلی مهاجرپرست به قفقاز شده است. نگارنده در این تحقیق با روش کتابخانه‌ای و هم‌چنین بهره‌گیری از پژوهش‌های ارزش‌مند صورت‌گرفته به جمع‌آوری داده‌ها از منابع دست‌اول داخلی و خارجی پرداخته و با درپیش گرفتن روش توصیفی - تحلیلی به تدوین یافته‌ها اقدام کرده است. پژوهش حاضر، به ترتیب، سه مقوله اوضاع کلی اقتصادی و سیاسی ایران در قرن نوزدهم، شرایط اقتصادی و معیشتی ولایت آذربایجان، و شرایط حاکم بر جنوب منطقه مهاجرپذیر، یعنی جنوب روسیه (قفقاز)، می‌پردازد.

۲. عامل داخلی: نمایی کلی از شرایط سیاسی - اقتصادی ایران قرن نوزدهم

نظام حاکم در ایران قرن نوزدهم در دو عرصه سیاسی و اقتصادی سیری قهقراپی در پیش گرفته بود. در عرصه سیاسی، اموری نظیر خودکامگی شاهان، ضعف و ناتوانی و فساد دیوان‌سالاری، و تعدد کانون‌های قدرت به چشم می‌خورد. در عرصه اجتماعی و معیشتی نیز می‌توان به شیوع بیماری‌های وبا، طاعون، و قحطی‌های ادواری اشاره کرد (دهنوی ۱۳۸۳: ۲)؛ اما مشکل جدی‌تر، که تأثیرات آن محسوس‌تر و آشکارتر به نظر می‌رسید، وضعیت اقتصادی بود. دخالت نظام‌مند استعماری در ایران، که با جنگ‌های ایران و روس در نخستین دهه‌های قرن نوزدهم آغاز شد، موجب فروپاشی نظام سنتی اقتصاد ایران شده بود (شاگری ۱۳۸۴: ۴۹). اثرپذیری ایران از اقتصاد جهانی پی‌آمدهایی تعیین‌کننده بر اقتصاد به‌جای می‌گذاشت. در این باره، بایستی چندین واقعه تأثیرگذار را مورد توجه قرار داد.

به‌باور عیسوی از اواخر دهه ۱۸۶۰، دو علت بنیادین موجب وقفه رشد بازرگانی خارجی کشور گشت و حتی واپسش راند. این عوامل عبارت بودند از: افت کرم ابریشم که میزان محصول ابریشم را کاهش داد و کاهش پرشتاب نرخ پول رایج که در واپسین دهه قرن نوزدهم به اوج خود رسیده بود (عیسوی ۱۳۶۲: ۲۵). سقوط قیمت نقره جهانی در ۱۸۶۰ مسئله‌ای جدی‌تر بود. نزدیک به دو قرن، نسبت نرخ طلا به نرخ نقره در نوسانی اندک قرار داشت. به‌طوری‌که طی ۱۸۱۵-۱۸۷۱ شدیدترین اختلاف پنج درصد بود، ولی از ۱۸۷۱ تا ۱۸۸۹ قیمت نقره قریب به سی درصد سقوط کرد. این کاهش تا ۱۸۹۸ به پنج‌جاه درصد رسید (همان: ۶۱۳). این سقوط به‌ویژه در سه دهه آخر قرن نوزدهم، کسری پرداخت‌ها و تورم را تشدید کرد (کاتوزیان ۱۳۶۶: ۹۰). در بیان تأثیرات جدی کاهش ارزش نقره بر اقتصاد داخلی همین بس که گفته شد در فاصله ۱۸۵۰ تا ۱۹۰۰ قیمت‌ها تا ۶۰۰ درصد افزایش پیدا کرد. اگرچه این امر تا حدودی نیز نتیجه پایین آوردن ارزش مسکوکات توسط دولت بود، ولی بیش‌تر از سقوط شدید ارزش نقره در بازار بین‌المللی ناشی می‌شد. سقوط ارزش نقره علاوه‌براین که هزینه کالاهای وارداتی را افزود، اعتبار پول رایج محلی را نیز کاهش داد و تورم را تشدید کرد (آبراهامیان ۱۳۸۷: ۷۳). روزنامه/ختر در ۱۳۱۲ ش/ ۱۸۹۵ م مطلبی درباره تأثیر اجتماعی و اقتصادی نوسان بهای پول رایج ایران منتشر ساخت و در آن به فشارهای اقتصادی و سختی معیشت تنگ‌دستان اشاره کرد و بر این حقیقت تأکید داشت که در برابر افزایش قیمت مایحتاج روزمره، دست‌مزد، و حقوق عمه و کارگران افزایش نیافته است (خسروپناه ۱۳۷۸: ۳۴-۳۵).

یکی دیگر از ضرباتی که به اقتصاد ایران وارد شد نابودی صنایع داخلی آن بود. ازیک‌سو، اقتصاد ایران در نتیجه ادغام در نظام جهانی تعادل خود را از دست داد و دچار نوسانات شدیدی شد. ازسوی دیگر، نقشه جغرافیایی، انسانی، و طبیعی کشور در پی از دست رفتن برخی از مناطق کشور تغییر یافت و در نتیجه این امر به محدود تر شدن ظرفیت تولیدی و بازار داخلی و کاهش قدرت سیاسی انجامید. حجم بازرگانی ایران پس از انعقاد پیمان‌نامه‌هایی با روس و انگلیس، باشتاب رو به افزایش نهاد؛ پیمان‌هایی چون پیمان ۱۲۱۶ ق/ ۱۸۰۱ م با انگلیس، معاهده‌های گلستان و ترکمانچای در ۱۲۲۸ ق/ ۱۸۱۳ م و ۱۲۴۳ ق/ ۱۸۲۸ م، و قراردادهای بازرگانی ایران و انگلیس در ۱۲۵۷ ق/ ۱۸۴۱ م دروازه مملکت را به روی بازرگانان خارجی گشود. انعقاد قرارداد ترکمانچای در ۱۲۴۳ ق/ ۱۸۲۸ م بین ایران و روسیه موجب استیلا سیاسی و اقتصادی روسیه به‌خصوص در قسمت‌های شمالی گردید. در این زمان، چون روسیه در مرحله «رشد سرمایه‌داری» خود

قرار داشت، پس از انعقاد قرارداد و بهره‌گیری «حداکثر پنج درصد از حقوق گمرکی» به صدور کالا و اجناس خود، که بیش‌تر جنبهٔ تجملی داشت، به ایران پرداخت. سرازیر شدن این کالاها باعث رکود بسیاری از صنایع ایران در نقاط مختلف ولایات شمالی شد و بنابراین، ایران در این منطقه فقط به صدور مواد خام و محصولات کشاورزی پرداخت (رواسانی بی‌تا: ۳۳-۳۴). برای نمونه، حکومت روسیه، با توزیع مجانی بذر پنبه در میان زمین‌داران محلی، توجه خود را صرف پرورش و توسعهٔ صنعت پنبه در آذربایجان کرد. روسیه تقریباً تمام پنبه‌های صادراتی تبریز را جذب بازار خود ساخت و زمین‌داران آذربایجان را به تولید پنبه تشویق کرد (Abbott 1887: no. 445, 2).

برای درک بهتر این مسئله بایستی نمونه‌ای از گزارش‌های سالیانهٔ کنسول‌گری انگلیس در تبریز را مشاهده کرد که برای وزارت خارجهٔ آن کشور ارسال شده است. طبق داده‌های موجود در گزارش سال ۱۸۸۸، درمقابل صادرات اقلامی چون خشک‌بار، چرم، تنباکو، خز، برنج، فرش، شال، و ... اقلامی چون انواع و اقسام پارچه و البسه، ابریشم و مخمل، توری و نخ، وسایل خرازی، کبریت، فلزآلات، شیشه و انواع بلور، مشروب، کاغذ، و ... وارد ایران شده است (Abbott 1888: no. 611, 2-3; Wood 1901: no. 2685, 4-14).

جدول ۱. فهرست واردات ۱۸۸۸-۱۸۸۹

نوع کالا	ارزش به پوند	توضیحات
اجناس پنبه‌ای رنگی	۲۵۵۰۱۷	کالا‌های ساخت منچستر، ۱۷۰ عدل هم از مسکو وارد می‌شود.
اجناس پنبه‌ای ساده	۱۳۸۲۰۵	کالا‌های ساخت منچستر، ۱۷۰ عدل هم از مسکو وارد می‌شود.
پارچه‌های پشمی	۳۶۰۰۰	از برادفورد وارد می‌شود.
البسه و پشم	۴۶۶۸۰	از اتریش و آلمان وارد می‌شود.
ابریشم و مخمل	۸۵۰۰	از فرانسه، آلمان، و ایتالیا وارد می‌شود.
توری و نخ	۲۲۸۶۰	از باواریا وارد می‌شود.
وسایل خرازی	۲۴۱۷۲	از آلمان، اتریش، و فرانسه وارد می‌شود.
شیشه و بلورآلات	۲۴۴۹۴	از اتریش، آلمان، و روسیه وارد می‌شود.
شکر	۲۸۱۹۴	از روسیه وارد می‌شود.
کبریت	۲۰۸۵	از اتریش وارد می‌شود.
فلزآلات	۱۹۷۲	از روسیه وارد می‌شود.
نفت	۴۶۰۰	از روسیه وارد می‌شود.
چای	۵۸۱۹۲	از هلند وارد می‌شود.

مشروب	۹۱۷	از فرانسه وارد می‌شود.
کاغذ	۲۴۲۸	از اتریش وارد می‌شود.
دارو	۱۴۸۰	از عثمانی وارد می‌شود.
سایر اقلام	۷۷۰۰	--
حاصل جمع واردات	۶۶۴۱۹۶ پوند	

حاصل فرایند واردات کالاهای خارجی اموری نظیر ازدست‌دادن صادرات کالاهای ساخت داخل، گرایش به تولید فرآورده‌های کشاورزی - تجاری، کاهش احتمالی تولید مواد غذایی اصلی، و افزایش عمومی واردات بود (کاتوزیان ۱۳۶۶: ۹۰). انهدام تدریجی صنایع دستی و عدم جای‌گزینی آن با صنایع مدرن ساخت داخل موجب شد که عرضه میزان کاری که باید در بخش کشاورزی جذب شود، افزایش یابد؛ به عبارت دیگر، نیروی کار مازادی که از بخش‌های سنتی آزاد می‌شد نمی‌توانست از طریق استخدام در بخش‌های جدید دوباره جذب اقتصاد شود (شاکری ۱۳۸۴: ۱۱۳). این مسئله یکی از علل مهم رکود اقتصادی ایران طی قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم محسوب می‌شود که علاوه بر دهقانان، پیشه‌وران سنتی و نیروی کار صنایع بومی را نیز در وضعیتی مشابه قرار داد. کارخانه‌های داخلی کشور تا اوایل سال ۱۹۰۰ نمی‌توانستند بیش از ۸۵۰ کارگر را جذب کنند (حکیمی ۱۳۷۴: ۶۰). چنین وضعی پی‌آمدهای منفی بسیاری را به دنبال داشت؛ زیرا عدم رشد بورژوازی تجاری و در پی آن کمبود کارخانه‌های صنعتی قادر به جذب نیروی کار درکنار شرایط غیرانسانی زندگی کارگران موجب مهاجرت نیروی کار به خارج از کشور شد و در نتیجه مانع از تشکیل طبقه کارگر در داخل کشور گردید (فشاهی ۱۳۵۴: ۳۴۲). فوران به نقل از فلور وضعیت کارگران ایرانی در این دوره را چنین توصیف کرده است: «تصویر وضعیت کارگران در رابطه با ساعات کار، شرایط بهداشتی، دست‌مزدها، و وضعیت اجتماعی تصویر غم‌افزایی است» (فوران ۱۳۷۷: ۲۰۳). ده تا دوازده ساعت کار روزانه امری عادی بوده و گاه این میزان در روز به شانزده ساعت می‌رسید. از لحاظ ایمنی و بهداشت شغلی،

شرایط عادی کار در صنایع ایران برای خردسالان و سال‌خوردگان، بسیار بد بود. مزد کارگران یا مقطوع و ثابت بود و یا درازای قطعات یا واحدهای کاری که انجام می‌دادند مزد می‌گرفتند. کارگران بافنده مرد، روزانه بین ۱/۵ تا ۳ قران، کارگران بافنده زن نیم تا یک قران و کودکان روزانه نیم قران دریافت می‌کردند (همان).

آنچه گفته شد نمای کلی از شرایط سیاسی و اقتصادی حاکم بر ایران بود. حال باید دید در آذربایجان، که به عمده‌ترین مرکز مهاجر فرست به جنوب روسیه (قفقاز) تبدیل شد، چه شرایطی حاکم بود؟

۳. اوضاع اقتصادی - سیاسی ولایت آذربایجان

۱.۳ وضعیت دهقانان

حکیمیان، که به‌طور مفصل دربارهٔ موضوع نوشتار حاضر تحقیق کرده است، ادعا می‌کند دهقانان آذربایجان ۸۵ درصد از نیروی کار مهاجر ایرانی به قفقاز را تشکیل می‌دادند (حکیمیان ۱۳۷۴: ۵۷). حال باید دید وضعیت آنان به چه شکل بود که در چنین موج وسیعی دست به مهاجرت زده بودند.

پیش از هر چیز، یکی از مهم‌ترین نکاتی که بایستی در خصوص آذربایجان مدنظر داشت توجه به جمعیت این ولایت است. از این لحاظ، شرایط آذربایجان متفاوت از تمامی ولایات ایران بود؛ چراکه آذربایجان با دو میلیون جمعیت پرنفوس‌ترین ایالت ایران به‌شمار می‌آمد (Stewart 1889: no. 798, 1). طبیعتاً در ایران که بی‌کاری، رکود، تورم، گرانی، و بیماری‌های واگیردار به اموری عادی تبدیل شده بودند، آذربایجان به‌واسطهٔ جمعیت بالایش، نسبت به دیگر نقاط ایران سهم بیش‌تر دشواری‌ها را داشت.

گزارش‌های کنسولی بریتانیا، اگرچه آذربایجان را انبار غلهٔ ایران معرفی کرده است (Abbott 1888: no. 611, 2)، اما با برشمردن مشکلات این ناحیه نشان می‌دهد که عملاً توانمندی‌های آذربایجان در حوزهٔ کشاورزی نتیجه‌ای عاید دهقانان و زحمت‌کشان آن نمی‌کرد و فقدان راه‌های مناسب و ظلم و ستم مالکان پاره‌ای از دلایل این وضع بوده است. در این باره ابوت (Abbott)، کنسول بریتانیا در تبریز، گزارش می‌دهد:

این ایالت از جمله نواحی غله‌خیز ایران است که اگر به‌طور کامل شکوفا شود، آیندهٔ اقتصادی شکوفایی خواهد داشت، اما بدبختانه در آذربایجان هیچ جاده‌ای وجود ندارد، حتی ابتدایی‌ترین راه‌های روستا به روستا وجود ندارد. در چنین شرایطی هرگونه پیشرفتی غیرممکن خواهد بود. کشاورزان از محصولاتشان چیزی عایدشان نمی‌شود؛ زیرا به‌علت وجود جاده‌های معیوب و بالابودن هزینه‌های حمل و نقل امکان انتقال محصولات آنان به دیگر مناطق وجود ندارد (Abbott 1888: no. 423, 2).

بنابراین، محصولات کشاورزان یا به‌فروش نمی‌رسید یا برای جلوگیری از خرابی می‌بایست به قیمت نازل فروخته می‌شد، اما فقدان راه‌ها تنها مشکل دهقان آذربایجانی نبود،

زمین‌داران منشأ بزرگ بی‌عدالتی بودند. اگرچه کنسول انگلیس از زمین‌داران منصف هم یاد کرده، اما به زمین‌داران بی‌انصاف هم اشاره کرده است:

جدای از آن‌که به کشاورزان هیچ بذری قرض نمی‌دهند ... دهقانان را مورد اخاذی نیز قرار می‌دهند و بی‌اعتنا به توانایی پرداخت آن‌ها، و بدون توجه به این‌که فصل وفور باشد یا خشک‌سالی، مالیات‌هایی چون مالیات گله و خیش بر آن‌ها می‌بندند (ibid.: 3).

سی. ای. استوارت، کنسول وقت بریتانیا در تبریز، در گزارش سال ۱۸۹۰ خود نتیجه می‌گیرد که شیوه‌های جمع‌آوری مالیات در آذربایجان ظالمانه است (Stewart, 1889: no 2, 798). پیشه‌وری نیز دربارهٔ ظلم و تعدیات اربابان زمین‌دار، با تأکید بر اوضاع تأسف‌بار زارعان آذربایجان می‌نویسد:

با توسعهٔ روابط تجارتی و زندگانی لوکس، ... مخارج شهر و ارباب روزبه‌روز زیادتر گشته، او را وادار می‌کرد که زارع را بیش‌تر تحت فشار گذاشته، با تعیین بدهی و مالیات‌های گوناگون احتیاج روزافزون زندگانی جدید خود را تأمین نماید. به هر بهانه که باشد زارعین را لخت بکنند از زراعت، از میوه، از مرغ، حتی از عایدی عملگی، از همه‌چیز آن‌ها مکرر اندر مکرر حق اربابی بگیرند. علاوه‌براین، در اثر عدم امنیت و زورگویی و قلچماقی تقریباً خرده‌مالک از بین رفته، دهات به دست اربابان جدید که بیش‌تر تاجر و ملأ و رؤسای ایل بودند افتاده، دهاتی کاملاً از زمین و سایر وسایل زراعت محروم گردیده بود. در این صورت ماندن در ده برای او با محکوم‌شدن به گرسنگی و مرگ یکی بود (پیشه‌وری ۱۳۵۹: ۱۳).

در همین رابطه، گزارش‌های کنسولی می‌افزاید:

طبقات ثروت‌مند صاحب کلیهٔ روستاها و زمین‌ها، و اربابان تمام و کمال همهٔ محصولاتی هستند که در املاکشان تولید می‌شود. مرد فقیری که مقداری گندم یا جو یا برنج را به امید چند قران افزایش درآمد مصیبت‌بارش مخفی می‌کند، چنان‌چه لو برود به‌دستور ارباب، که مالک صدها و هزاران خروار غله در انبارهای شهر و روستاست، گوشش را با میخ در جایی از بازار می‌کوبند (Wood 1894: no. 1569, 4).

بنابراین، تعجب ندارد که در مجلس اول مشروطه، سیدحسن تقی‌زاده اربابان زمین‌دار را مسئول آوارگی و فرار ۳۰۰ هزار دهقان ایرانی به قفقاز، امپراطوری عثمانی، و هندوستان معرفی کرد (شاکری ۱۳۸۴: ۱۱۸). دهقان آذربایجانی در مقابل تمام ظلم و اجحافات که متوجه او می‌شد هیچ تکیه‌گاه و پناهی نداشت. به‌گفتهٔ کنسول انگلیس، در ایران قوانین فقط

علیه طبقات فرودست و ضعیف به کار می‌رود و کارگزاران و ثروت‌مندان را در بر نمی‌گرفت (Wood 1894: no. 1569, 4). در نتیجه ولایت آذربایجان، که زمانی گُرد کرزن آن را انبار غله شمال ایران خوانده بود، از لحاظ کشاورزی نسبت به ایالات جنوبی و مرکزی موقعیتی رو به تضعیف می‌پیمود (حکیمیان ۱۳۷۴: ۶۵).

۲.۳ وضعیت تجارت و بازرگانی

یکی دیگر از عرصه‌هایی که در آذربایجان دچار رکود روزافزون شده بود عرصه تجارت و بازرگانی بود. بدیهی است که پی‌آمدهای این اختلال صرفاً حیات اقتصادی تجار و بازرگانان بزرگ را تحت تأثیر قرار نمی‌داد، بلکه شمار زیادی از کاسبان و خرده‌فروشان و در یک کلام اهل بازار را در بر می‌گرفت. در انحطاط همه‌جانبه‌ای که اوضاع اقتصادی ایران را در بر گرفته بود، تجارت هم بی‌تأثیر نمانده بود. ابوت، کنسول بریتانیا در تبریز، در گزارش سال ۱۸۸۶ خود به کمیسیون سلطنتی دلایل رکود تجارت در آذربایجان را چنین بیان می‌کند: کاهش مداوم ارزش مسکوکات، تداوم سالیانه فزونی میزان واردات بر میزان صادرات، افلاس دائمی متداول در نتیجه بحران‌های تجاری محلی، سوءاستفاده‌های بی‌سروصدای بانک‌داران خرد، ناتوانی دولت در تثبیت نرخ یک‌سان سکه، تغییر راه‌های بازرگانی که پیش‌تر از ترابوزان به تبریز می‌رسید، و فقدان عمومی راه‌های ارتباطی (Abbott 1886: no. 69, 2).

مشاهده می‌شود که هیچ‌کدام از عوامل گفته‌شده معضلاتی موقت نبودند، بلکه جزئی از مشکلات ساختاری سیاست و اقتصاد ایران عصر قاجار به‌شمار می‌آمدند که تقریباً از حل و فصل آن‌ها قطع امید شده بود؛ اما از جمله مهم‌ترین عوامل رکود اقتصادی آذربایجان و به‌حاشیه‌راندن نقش و جایگاه تاریخی آن تغییر راه‌های بازرگانی منتهی به این ولایت بود. در این باره، سیسیل جی. وود، کنسول وقت بریتانیا در تبریز، در گزارش مالی ۱۸۹۳-۱۸۹۴ به وزارت خارجه دولت متبوعش در بررسی عوامل دخیل در انحطاط تدریجی تجارت و بازرگانی در آذربایجان می‌نویسد:

در گذشته تبریز از امتیاز ایفای نقش به‌عنوان مرکز بازرگانی تولیدات اروپایی، که به ایالات شمالی ایران می‌رسید، برخوردار بود. نخستین ضربه‌ای که بر این نقش وارد آمد، افتتاح کانال سوئز بود (Wood 1894: no. 1440, 4). با حفر این کانال در سال ۱۸۶۹، که دسترسی کشتی‌های اروپایی به اقیانوس هند را آسان‌تر می‌ساخت، کاهش اهمیت

راه تبریز - طرابوزان شروع شده بود. بسته شدن این راه، که قرن‌ها مهم‌ترین راه متصل‌کننده اروپا به شبه‌قاره هند بود، بار بیش‌تری بر دوش اقتصاد ایران گذاشت (اتابکی ۱۳۹۱: ۶۴).

دومین واقعه، که ضربه نهایی به موقعیت برتر تبریز بود، توقف حمل‌ونقل از طریق روسیه و در نتیجه پایان برتری تبریز بود. وود در ادامه گزارش خود می‌نویسد:

در حال حاضر اقلام و کالاهای وارداتی اساساً از طریق بوشهر و بغداد به ایالات جنوبی وارد می‌شوند. هم‌اکنون شیراز و اصفهان به مراکز بازرگانی تبدیل شده‌اند. تهران نیز بخش اعظم مایحتاج خود را مستقیماً از تبریز تأمین می‌کرد. ایالات گیلان و خراسان نیز مایحتاج خود را از طریق روسیه تأمین می‌کنند (Wood 1894: no. 1440, 4).

بنابراین، با توجه به استدلال‌ات وود، کاملاً روشن است که چشم‌انداز اقتصادی تبریز و آذربایجان بیش‌ازپیش تیره‌وتار می‌گشت. در این رابطه، باید گزارش‌های سال‌های بعد را مورد توجه قرار داد؛ کنسول بریتانیا در تبریز در سال ۱۸۸۹، درباره اوضاع تجاری آذربایجان می‌نویسد: «به واسطه حالات مداوم افلاس و تقلبی که به واسطه رشوه‌خواری مقامات در این بازار روی می‌دهد، کاروکسب پیشرفتی ندارد» (Stewart 1890: no. 798, 6). این نابه‌سامانی تا سال‌ها ادامه یافت به طوری که کنسول انگلیس در گزارش سال ۱۸۹۸ خود نوشت: «اوضاع کنونی آذربایجان رضایت‌بخش نیست و افق پیش رو تا اندازه‌ای تیره‌وتار است. بسیاری از بازرگانان بومی به روسیه و کریلا رفته‌اند» (Wood 1899: no. 2291, 10). در گزارش اخیر به صراحت به مسئله مهاجرت بازرگانان آذربایجان به روسیه و عراق اشاره شده است که می‌تواند نشانه‌ای از تشدید اوضاع نابه‌سامان اقتصادی باشد. بنا به استنادات گزارش‌ها به نظر می‌رسد، حدوداً از سال ۱۸۹۵ به واسطه تقاضای فراوان ایالات متحده و اروپا برای فرش ایرانی، صنعت فرش‌بافی مدتی در تبریز رشد یافت به طوری که «به‌ندرت خانه یا مغازه‌ای یافت می‌شد که در آن یک یا دو دستگاه فرش‌بافی گذاشته نشده باشد» (ibid.: 4). این وضع موجب ایجاد اشتغال برای بخش قابل توجهی از مردم تبریز شد، اما صنعت جدید ثباتی پایدار نداشت؛ آن‌چنان‌که در ۱۸۹۹ به واسطه درگیر شدن آمریکا در جنگ^۱، برای مدتی دچار رکود شد (ibid.). اگرچه در ۱۹۰۲-۱۹۰۳، تولید و صادرات فرش دوباره رونق گرفت، اما در ۱۹۰۴، به علت عدم وجود تقاضا برای فرش، فرش‌بافان و تجارت‌خانه‌های خرید و فروش فرش، در شرایطی که بازار مملو از فرش بود، به‌طور کلی ورشکسته شدند (Wratislaw 1904: no. 3308, 9). بنابراین، صنعت فرش اگرچه در سال‌های

بعد هم چنان پابرجا بود، کارآیی و بازده آن به گونه‌ای نبود که بتواند سدی در برابر مهاجرت نیروی کار آذربایجانی به قفقاز ایجاد کند.

۳.۳ وضعیت معیشتی ساکنان آذربایجان

وضعیت معیشتی آسفناک مردم آذربایجان را می‌توان از گزارش سال‌های ۱۸۹۶-۱۸۹۷ وود دریافت:

به دنبال مرگ ناصرالدین شاه طبقات فرودست تبریز با خطر گرسنگی مواجه شده‌اند. زمستان‌های شدید سال ۱۸۹۵ و ۱۸۹۶ و غیرقابل عبور و مرور ماندن راه‌های منتهی به تبریز برای ماه‌ها، نخستین عامل کم‌یاب شدن آرد، زغال، و دیگر مایحتاج در این شهر بود. حفظ و در دست داشتن انبارهای غله توسط طبقات بازرگان و ثروتمند نیز دومین عامل شیوع گرسنگی در این شهر بود. در هر کشور دیگری در چنین شرایطی از جانب مقامات اقداماتی جدی برای نجات طبقات فقیرتر به انجام می‌رسد، اما در این جا و به‌طور کلی در ایران، ایشان از هیچ توجهی برخوردار نیستند ... توقعات آنان بسیار ناچیز است؛ آنان به تکه‌ای سنگک، ... و ذره‌ای پنیر راضی هستند، اما توانایی‌شان برای برآورده کردن این توقعات ناچیز روز به روز کم‌تر می‌شود. با این حال اربابان اهمیتی نمی‌دهند که این فرودستان به هیچ وجه نتواند حتی به این ملزومات اولیه دست پیدا کند (Wood 1897: no. 1968, 5).

باتوجه به آنچه درباره‌ی اوضاع سیاسی و اقتصادی ایران و آذربایجان گفته شد، طبیعی است که مردم نسبت به این اوضاع غیرقابل تحمل واکنش‌هایی بروز دهند. جامعه ایران در برابر بحران گسترده اقتصادی و اجتماعی و ناتوانی دولت در حل آن به دو صورت واکنش نشان داد: از یک سو اعتراضات گسترده‌ای را، به‌ویژه در سال‌های ۱۳۱۶ تا ۱۳۲۰ ش، صورت دادند که عمده مناطق کشور را در بر گرفت. واکنش دیگر مهاجرت‌های فردی و اجتماعی از ایران بود (خسروپناه ۱۳۷۸: ۳۵). واکنش مردم آذربایجان پیرو گزینه دوم (مهاجرت) بود. نکته قابل توجه و بسیار مهم این است که وضعیت آذربایجان نسبت به دیگر ولایات ایران وخیم‌تر بوده است؛ چراکه حتی پیش از آن‌که مهاجرت به خارج هم چون راه‌کاری عمومی برای غلبه بر مشکلات اقتصادی و معیشتی مطرح شود، از دهه ۱۸۶۰ مهاجرت آذربایجانی‌ها به دیگر ولایات ایران آغاز شده بود (حکیمیان ۱۳۷۴: ۵۳).

چنان‌که در گزارش سال ۱۹۰۵ کنسول‌گری انگلیس در تبریز آمده است:

تقریباً تردیدی وجود ندارد که مردم بیش از پیش تنگ‌دست می‌شوند و برای خرید کالاهای خارجی پول کم‌تری در اختیار دارند. این حالت به‌ویژه خاص خود تبریز است که در آن فقر به‌طور روزافزون در حال پیشرفت است و ساکنین را وادار به مهاجرت به سایر نقاط ایران می‌کند؛ زیرا تصورشان بر آن است که هزینه زندگی در آن‌جاها کم‌تر است (Wratislaw 1905: no. 3507, 4).

گزارش اخیر به‌خوبی از مهاجرت داخلی پرده برمی‌دارد؛ مسئله‌ای که کاملاً دلیل اقتصادی دارد. در واقع، مهاجرت نیروی کار از آذربایجان صرفاً متوجه قفقاز نبود و مهاجرت به دیگر شهرهای ایران گویای این واقعیت است که وضعیت اقتصادی و اجتماعی آذربایجان نسبت به این شهرها در سطح ضعیف‌تری بوده است. حال که بنا بر توضیحات گفته‌شده زمینه مهاجرت مردم آذربایجان طبیعی و موجه به‌نظر می‌رسید، باید دید چرا این مهاجرت متوجه قفقاز شد؟

۴. عامل خارجی

اما اوضاع داخلی به‌تنهایی زمینه‌ساز مهاجرت اهالی آذربایجان به خارج از این ناحیه نبود و مکمل شرایط داخلی را بایستی در شرایط خارجی دید که انگیزه‌های کافی را به نیروی کار جویای کار بخشید و آنان را به مهاجرت بدان سوی مرزها سوق داد. این شرایط کدام‌ها بودند؟ نخست باید جاذبه‌های اشتغال و فرصت‌های شغلی بی‌نظیر در قفقاز را برشمرد و سپس سیاست روس‌ها در استقبال از ورود نیروی کار خارجی به این سامان را مورد بررسی قرار داد.

۱.۴ کشش و جاذبه‌های جنوب روسیه (قفقاز)

درست در جهت عکس سیر قهقرایی سیاسی و اقتصادی که حکومت قاجار در کلیه عرصه‌ها در پیش گرفته بود، در آن سوی ارس، یعنی قفقاز و به‌طور مشخص باکو، وضعیتی متفاوت حاکم بود. قفقاز، که تا چند دهه قبل از آن بخشی از قلمرو ایران به‌شمار می‌آمد، اکنون به‌دنبال تحولات پیش‌آمده چهره منطقه‌ای صنعتی و در حال توسعه به خود گرفته بود و به کعبه مقصود هزاران کارگر بی‌کار و جویای کار بدل گشته بود. آذربایجانی‌ها به‌علت هم‌مرز بودن با این سرزمین و اشتراکات تاریخی، زبانی، و مذهبی با مردم آن سوی مرز از انگیزه‌های بیش‌تری برای مهاجرت برخوردار بودند. حال باید دید در قفقاز چه شرایطی حاکم بود که نگاه‌ها را متوجه خود ساخته بود؟

شکوفایی قفقاز تقریباً از ربع آخر قرن نوزدهم آغاز شد؛ یعنی از زمانی که صنعت به این منطقه راه گشود و سرمایه‌گذاری در بخش‌های راه‌آهن، زغال‌سنگ، و نفت، این ناحیه را به یکی از مراکز صنعتی امپراطوری روسیه تبدیل کرد. در اواسط قرن نوزدهم، باکو به جز شهری کوچک شرقی با خیابان‌های سوت‌وکور و خاکی و ساکنانی تنبل چیزی دیگر نبود (کاظم‌زاده ۱۳۹۴: ۳۷)، اما به‌زودی عصر نفت فرا رسید. برادران نوبل از سوئد پای سرمایه‌گذاران خارجی را به صنعت نفت گشودند و در ۱۸۷۹ شرکت خود را در باکو تأسیس کردند (یزدانی ۱۳۹۱: ۶۸). باکو مهم‌ترین بندر دریای خزر و بندر تجاری مهمی بود که ایران، ترکستان، روسیه، و اروپا را به هم مربوط می‌ساخت و به‌نوعی استانبول دوم به‌شمار می‌آمد. در توصیف اهمیت و عظمت نفت باکو همین بس که در ۱۸۹۸، میزان نفت تولیدی این شهر با نفت استخراجی آمریکا برابری می‌کرد. باکو نیمی از محصولات نفتی جهان و ۹۵ درصد از کل محصولات نفتی روسیه را تأمین می‌کرد (خسروزاده ۱۳۹۴: ۷۲). در سال ۱۹۰۱، میزان تولید نفت باکو نسبت به سطح تولید خود در ۱۸۷۰، بیش از ۴۵۰ برابر پیشی جست و نیروی کار آن به ۳۰ هزار نفر در سال ۱۹۰۷ رسید (حکیمیان ۱۳۷۴: ۶۲).

جدای از نفت، بخش‌های صنعتی نیز پویا بودند. ساخت‌وساز رونق داشت و بهره‌برداری از معادن زغال‌سنگ، مس، و منگنز انجام می‌گرفت. در دهه ۱۸۸۰، روسیه به ساخت راه‌آهن باکو - تفلیس - باتوم اقدام کرد. این اقدام در نتیجه توسعه اقتصادی سراسر آن منطقه و اقتضات صنعت نوپای نفت باکو ضرورت یافته بود (کاظم‌زاده ۱۳۹۴: ۳۱). این راه‌آهن آذربایجان را به بازارهای روسیه و اروپای غربی متصل ساخت و با استامبول ارتباط نزدیک برقرار ساخت. جمعیت باکو متأثر از این تحولات، از چهارده‌هزار نفر در سال ۱۸۶۳ به ۲۰۶ هزار نفر در سال ۱۹۰۳ رسید و جمعیت تفلیس از ۷۸ هزار نفر در سال ۱۸۸۶ به ۱۰۶ هزار در سال ۱۸۹۷، و جمعیت باتوم از ۳ هزار در سال ۱۸۷۸ به ۳۵ هزار نفر در سال ۱۹۰۳ رسید (یزدانی ۱۳۹۱: ۶۸-۶۹). مقایسه شرایط نابه‌سامان سراسری ایران و به‌ویژه آذربایجان با قفقاز و مشخصاً باکوی در حال توسعه می‌توان گفت سرازیر شدن نیروی کار ایرانی به قفقاز موجه به‌نظر می‌آید، اما جاذبه‌های اقتصادی قفقاز بحثی است و مهاجرت کارگران ایرانی به آن سامان بحثی دیگر. به‌عبارت‌دیگر، جاذبه‌های قفقاز به‌تنهایی زمینه‌ساز مهاجرت ایرانیان به آن سامان نبود و طبیعتاً روسیه با کنترل مرزها و ممانعت از ورود نیروی کار خارجی می‌توانست از هر نوع مهاجرت نیروی کار ایرانی به قلمرو خود جلوگیری کند، اما نه تنها چنین ممانعتی به‌عمل نیاورد، بلکه به استقبال از چنین مهاجرانی پرداخت.

۲.۴ حمایت روسیه از مهاجرت

روسیه از ربع آخر قرن نوزدهم تلاش‌های عظیمی را به منظور انکشاف سرمایه‌داری آغاز کرده بود و تلاش داشت نوسازی وسیعی در ساختار سنتی خود صورت دهد. از ۱۸۷۱ با حفر نخستین حلقه چاه نفت، این منطقه از نظر صنعتی رو به رشد نهاد و صنایع متعددی از آن احداث شد. صنایعی مانند نساجی، تولید سیمان، ساختمان‌سازی، و معادن مس نیز پررونق بود، اما به دلیل پایدارماندن نظام زمین‌داری در قفقاز این صنایع نمی‌توانستند نیروی کار لازم و کافی را از اهالی منطقه تأمین کنند و به نیروی کار مهاجر نیاز داشتند (خسروپناه ۱۳۷۸: ۳۵). در توضیح پایدارماندن نظام زمین‌داری در قفقاز باید گفت یکی از بزرگ‌ترین مشکلات حکومت روسیه برای گسترش سرمایه‌داری در قفقاز کمبود جمعیت شهرنشین بود. آن‌چنان‌که کم‌تر از ۱۰ درصد گرجی‌ها، و فقط ۲۰ درصد از ارمنیان شهرنشین بودند. در آذربایجان هم بیش از ۸۰ درصد جمعیت روستانشین بودند و ۵ درصد از ۲۰ درصد باقیمانده را هم تجار و بازرگان تشکیل می‌دادند (کاظم‌زاده ۱۳۹۴: ۳۰-۳۵). آذربایجانی‌های روستانشین به‌ندرت می‌توانستند در صنعت نفت باکو مشغول شوند. چنان‌که برای اداره صنعت نفت باکو کارگران حرفه‌ای را از روسیه و کارگران ساده را اکثراً از ایران وارد می‌کردند (همان: ۳۷). بنابراین، احساس نیاز شدید به کارگران ایرانی بود و روسیه را به حمایت از ورود نیروی کار ایرانی واداشته بود.

تقاضا برای کارگران زیاد با مزد کم از دلایل مهم مهاجرت نیروی کار ایرانی به روسیه بود که در مدت زمان کوتاهی به صورت رویدادی عمومی درآمد (عیسوی ۱۳۶۲: ۷۱-۷۵). قفقاز حتی از لحاظ تأمین نیروی کار لازم برای کشاورزی نیز به نیروی کار مهاجر وابسته بود و آن‌چنان‌که ویس، کنسول ایران در گنجه، ۲۹ صفر ۱۳۲۹ ق/ ۹ اسفند ۱۲۸۹ ش اعلام کرد، تنها در گنجه هر سال بیست‌هزار ایرانی برای زراعت وارد این شهر می‌شوند (اسناد وزارت خارجه ۱۳۲۹ ق: پرونده ۳۲، سند ۱۱). توقع اندک کارگران ایرانی و تحمل مشقات و شرایط سخت محیط کار از دیگر عواملی بود که نیروی کار ایرانی را نزد کارفرمایان قفقازی به چهره‌ای برتر مبدل ساخته بود (دهنوی ۱۳۸۳: ۲۲-۲۳). یکی دیگر از عوامل استقبال روسیه از کارگران مهاجری که از ایران به قفقاز می‌رفتند در این حقیقت ریشه داشت که کارگران ایرانی بی‌سواد و از لحاظ سیاسی ناآگاه بودند و نمی‌توانستند در باکو، که به مرکز مبارزات کارگری تبدیل شده بود، خطرآفرین باشند. آن‌ها از حیث دانش فنی و ویژگی‌های فرهنگی، عقب‌مانده‌ترین نیروی کار چندملیتی آن منطقه شمرده می‌شدند (پیشه‌وری ۱۳۵۹:

۵۳). کارگران مذکور، به خاطر مشکلات مالی و ناآگاهی از حقوق کاری، تحت هر شرایطی به انجام مشاغل سخت تن می‌دادند. از این رو، صاحبان صنایع، کارفرمایان، و ملائکین قفقاز با اطلاع از نیاز مالی شدید مهاجران ایرانی و پایین بودن آگاهی‌های ایشان، با فشار بر بازار کار منطقه، دست‌مزدها و امکانات ایمنی و رفاهی محیط کار را به پایین‌ترین میزان ممکن کاهش می‌دادند. آنان با سوءاستفاده از احساسات دینی کارگران ایرانی آن‌ها را به قرآن سوگند می‌دادند که عضو هیچ اتحادیه کارگری نشوند و در هیچ اعتصابی شرکت نکنند (خسروپناه ۱۳۷۸: ۳۸). در واقع، دشمنی و توهین و تحقیرهای گسترده‌ای که نسبت به مهاجران ایرانی در بخش آسیایی روسیه صورت می‌گرفت، عمدتاً ناشی از انفعال آنان و نقشی بود که در پایین‌نگه‌داشتن سطح دست‌مزدها ایفا می‌کردند (شاکری ۱۳۸۴: ۱۲۶)، اما کارگر ایرانی تن به انواع و اقسام این تحقیرها می‌داد؛ چراکه به خوبی می‌دانست در وطن خود علاوه بر آن‌که از این پست‌تر و بی‌حقوق‌تر خواهد بود، کار هم نمی‌توانست پیدا کند (خسروپناه ۱۳۷۸: ۳۸). سیاست‌های روسیه موج مهاجرت را شدت بخشید؛ کنسول‌گری روسیه در شهرهای مشهد، رشت، و عمدتاً آذربایجان، برای ایرانیانی که خواهان کار در شمال مرزهای ایران بودند، به صورتی نظام‌مند شروع به صدور روادید کرد. پس از ۱۲۶۶ ش / ۱۸۸۷ م به اتباع ایران اجازه داده شد برای مدت یک‌سال در نواحی مرزی آزادانه زندگی کنند. مصوب دیگری به آنان اجازه می‌داد از مرز عبور کنند و برای مدت شش ماه بدون روادید وارد قفقاز شوند و به کار پردازند که این امر ایرانیان را به مهاجرت غیرقانونی تشویق می‌کرد (شاکری ۱۳۸۴: ۱۱۸-۱۱۹).

نخستین مهاجرت‌های ثبت‌شده به قفقاز توسط کنسول‌های خارجی صورت گرفت. نخستین گزارش‌هایی از این دست را ابوت، کنسول بریتانیا در تبریز، در ۱۸۵۵ م / ۱۲۳۴ ش ثبت کرد. این واقعه، که شامل صدور سه‌هزار گذرنامه طی دو ماه از سال ۱۸۵۵ م / ۱۲۳۴ ش بود، نقطه عطفی در تاریخ مهاجرت ایران به شمار می‌آید که مایه شگفتی ابوت شده بود (شاکری ۱۳۸۴: ۱۱۵). او می‌نویسد که شمار زیادی از دهقانان سلماس و سایر نواحی آذربایجان در جست‌وجوی کار به ایروان و تفلیس رفته‌اند (حکیمیان ۱۳۷۴: ۴۶)، اما بنا به روایتی دیگر، در آغاز، بیش‌تر مهاجران بازرگانان یا کسانی بودند که پس از استقرار در سرزمین‌های جدید، به همان شغل سابق خویش می‌پرداختند و حتی بسیاری از ایشان نمایندگان شرکت‌های بازرگانی بزرگ ایرانی بودند (اشرف و بنوعزیزی ۱۳۸۷: ۶۷).

مهاجرت نیروی کار ایرانی به قفقاز دست کم تا بعد از انقلاب مشروطه تداوم یافت و تنها گه گاه دچار وقفه‌هایی شد. برای نمونه، حکومت قاجار قبل از انقلاب مشروطه و در جریان جنگ‌های ارمنی و آذربایجانی در قفقاز، که امنیت جانی کارگران ایرانی از جانب ارمنیان تهدید می‌شد (اسناد وزارت خارجه ۱۳۲۴ ق: پرونده ۷، سند ۴۶)، برای تحت فشار قرار دادن روس‌ها به حفظ امنیت جانی ایرانیان مقیم قفقاز، مانع از عبور کارگران ایرانی به آن سامان شد (اسناد وزارت خارجه ۱۳۲۳ ق: پرونده ۴، سند ۵۲) که این سیاست موجب ایجاد اختلال در رتق و فتق امور آن‌جا گشت (اسناد وزارت خارجه ۱۳۲۴ ق: پرونده ۳، سند ۳۱). اشاره به غارت مغازه‌های ایرانیان مقیم باطوم در پی شورش‌هایی که در ژانویه ۱۹۲۰ در این شهر روی داد، گویای این حقیقت است که بخش قابل توجهی از بازاریان این شهر را ایرانیان تشکیل می‌دادند (اسناد وزارت خارجه ۱۳۳۸ ق: پرونده ۱۰، سند ۲۷).

۵. نتیجه‌گیری

باتوجه به مطالبی که تاکنون گفته شد، بدیهی است که عوامل دخیل در مهاجرت کدام‌ها بودند. یزدانی به‌خوبی دو نظریه را مورد توجه قرار داده است: نظریه اول در آثار نویسندگان پیش از مشروطه رواج داشت. اکثریت آنان علت عقب‌ماندگی ایران را نبود قانون، چیرگی حکومت خودکامه، و ستم و بی‌عدالتی برخاسته از این حکومت می‌دانستند و بازتاب چنین وضعی را در همه پدیده‌های اجتماعی می‌دیدند. بنابراین، به‌باور آنان مهاجرت نیروی کار از کشور نتیجه حکومت خودکامه و بیدادگری طبقه حاکم بود. نظریه دوم را حکیمیان بیان کرده است. او بر این عقیده است که کاهش تجارت و رکود اقتصادی بلندمدت آذربایجان را به منبع صدور نیروی کار برای صنایع قفقاز تبدیل کرد (یزدانی ۱۳۹۱: ۹۸-۹۹). اکنون، در نگاهی کلی برخی از نظریاتی را که در خصوص دلایل مهاجرت ابراز گشته‌اند، از نگاه می‌گذرانیم:

ثقة الاسلام تبریزی معتقد بود: «این همه مهاجرت سکنه دهات به روسیه برای تحصیل معاش است...» (همان: ۹۹). از نگاه روزنامه/ختر کلیه مهاجران به قفقاز «مردمان مزدور و فقیر الحال و عمله و فعله» بودند (خسروپناه ۱۳۷۸: ۳۷). میرزا آقاخان کرمانی در اواخر قرن نوزدهم ضمن اشاره به مهاجرت سالانه صدهزار ایرانی به امپراتوری‌های روسیه و عثمانی، عربستان، مصر، هندوستان، و دیگر جاها، مهاجرت را نتیجه ظلم و ستمی می‌داند که در ایران حکم فرما بود. ایرانیان باکو در مرداد ۱۲۸۵ ش در نامه‌ای به یکی از مجتهدان بزرگ

طرفدار مشروطه در تهران اعلام کرده بودند که حدود ۵۰ هزار نفر از آنان بر اثر ظلم و ستم مقامات دولتی، «کشور، خانواده، و تعلقات» خود را ترک گفته و اکنون در باکو به کسب و کار مشغول‌اند (شاگری ۱۳۹۱: ۱۱۷)؛ اما از نظر شاگری، استثمار روزافزون، ورشکستگی مالی، تورم، و البته فجایع و سوانح طبیعی، تولیدکنندگان روستایی و شهری ایران را به مهاجرت واداشت (شاگری ۱۳۹۱: ۵۶).

فشاهی معتقد است خانه‌خوابی روستاییان، ورشکستگی پیشه‌وران، عدم رشد بورژوازی تجاری، و در نتیجه کمبود کارخانه‌های صنعتی که قادر به جذب نیروی کار باشند، فقدان امنیت، شرایط غیرانسانی زندگی کارگران، و سرانجام غلبه نیروی کار بر تقاضای کار موجب روانه‌شدن نیروی کار به خارج از کشور می‌شد (فشاهی ۱۳۶۰: ۲۴۲). عیسوی نیز افزایش نیروی مهاجرت از ایران به روسیه را نتیجه رشد محدود عناصر سرمایه‌داری در ایران، رشد سریع سرمایه‌داری در روسیه، و تقاضا برای کارگران زیاد با مزد کم، دانسته است (عیسوی ۱۳۶۲: ۷۴). اتابکی مهاجرت ایرانیان به مناطق خارج از کشور در جست‌وجوی کار را نتیجه آوارگی‌های عظیم اجتماعی جامعه ایران می‌داند که به دنبال دو دهه شکست پیاپی از امپراطوری در حال گسترش تزار در سال‌های ۱۸۱۳ و ۱۸۲۸ حاصل شده بود (اتابکی ۱۳۹۱: ۶۱). وطن‌دوست معتقد است انگیزه اصلی مهاجرت نه عوامل طبیعی یا سیاسی، بلکه دگرگونی‌های ساختاری شرایط اقتصادی ایران و روسیه بود. فقر و بیداد رایج در ایران به‌طور معمول یکی از انگیزه‌های مهم مهاجرت از ایران به‌شمار آمده است (وطن‌دوست ۱۳۸۴: ۲۳).

با دقت در این موارد مختصر می‌توان به این نتیجه رسید که روی هم‌رفته دیدگاه حکیمیان در خصوص دلایل مهاجرت کاملاً به حقیقت نزدیک‌تر است. وی به‌درستی بر نقش تحول اقتصادی روسیه در مهاجرت نیروی کار ایرانی تأکید کرده و بر این باور است که جنبه مهم گسترش مهاجرت در این دوره، که به‌باور او وسیعاً نادیده گرفته شده، محرک قدرت‌مند تحول اقتصادی در روسیه بوده است که کارگران ایرانی را در مقیاس انبوه به مراکز صنعتی روبه‌رشد جنوب روسیه، به‌ویژه قفقاز، جذب می‌کرد (حکیمیان ۱۳۷۴: ۴۷). به‌عبارت‌دیگر، نمی‌توان مهاجرت نیروی کار به قفقاز را واکنشی هوشمندانه در برابر استبداد سیاسی حاکم بر ایران دانست و مهاجرت را هم‌چون گنشی سیاسی ملاحظه کرد؛ زیرا مهاجرت‌ها نه دائمی و بی‌بازگشت، بلکه فصلی و دوره‌ای بود. مهاجران در فصولی از سال موقتاً خانواده‌هایشان را به‌هدف کار در قفقاز ترک می‌کردند و بعد از ذخیره‌کردن مختصر پولی نزد آنان باز می‌گشتند و در سال‌های بعد نیز به‌همین ترتیب عمل می‌کردند. این ویژگی

سیاسی بودن مهاجرت‌ها را متزلزل می‌نماید (حکیمیان ۱۳۷۴: ۶۱). البته در این میان اشاراتی مبنی بر ماهیت دینی و مذهبی برخی مهاجرت‌ها هم چون مهاجرت بابی‌ها به عشق‌آباد (اتابکی ۱۳۹۱: ۶۱-۶۲)، و مسیحیان ارومیه به قفقاز (همان: ۶۶) نیز وجود دارد که گویا به واسطهٔ ستم و اصطکاک دینی و عقیدتی صورت گرفته است، اما مهاجرت مسیحیان آذربایجان به قفقاز دلایل متنوعی داشت؛ مثلاً در گزارش یکی از مسیونری‌های انگلیسی ارومیه، به جوانی مسیحی اشاره شده است که برای تأمین هزینهٔ عروسی خود به قفقاز رفته بود (Schauffler Platt 1915: 19). علاوه بر این، نباید این حقیقت را از یاد برد که در آن زمان روس‌ها، که شدیداً در حال ترغیب آسوری‌های ارومیه به پذیرش مذهب ارتدوکس بودند، به نصرانی‌های ارتدوکس شده تابعیت روسی می‌دادند و از این طریق بسیاری از مسیحیان ارومیه به تابعیت روسیه درآمدند و به آن کشور رفتند (اسناد وزارت خارجه ۱۳۱۷ ق: پروندهٔ ۲۶، سند ۴۵). گروهی از مسیحیان نیز در حرکتی خودجوش دست به این کار می‌زدند. مثلاً گروهی از مسیحیان سلماس در ۱۳۲۰ ق / ۱۲۸۱ ش به تفلیس رفته و با قلمداد کردن خود به مثابهٔ مهاجران عثمانی پاسپورت روسی گرفتند (اسناد وزارت خارجه ۱۳۲۰ ق: پروندهٔ ۰۴، سند ۱۰۰). ظاهراً این وضع در سال‌های بعد هم ادامه داشته است، به طوری که مایهٔ نگرانی مقامات دولتی شد (اسناد وزارت خارجه ۱۳۲۳ ق: پروندهٔ ۳، سند ۱۲۹). بنابراین، مهاجرت مسیحیان ایران به قفقاز را نمی‌توان کاملاً به واسطهٔ اصطکاک دینی دانست؛ زیرا در همان زمان ایرانیان مسلمان، به ویژه آنانی که پدران و پدربزرگان‌شان در زمان جنگ‌های ایران و روس به ایران پناهنده شده بودند، با دست‌آویز قراردادن منشأ قفقازی خود نیز در صدد تابعیت گرفتن از روسیه بودند (اسناد وزارت خارجه ۱۳۲۳ ق: پروندهٔ ۳، اسناد ۱۳۷ و ۱۳۹).

سخن آخر این که مهاجرت نیروی کار ایرانی به قفقاز، که از نخستین سال‌های نیمهٔ دوم قرن نوزدهم آغاز شده بود، اگرچه واکنشی اجتناب‌ناپذیر به ساختار ناکارآمد سیاسی و اوضاع مشقت‌بار اقتصاد داخلی بود، با این حال، چنین می‌نماید که وجه غالب این پدیده بیش‌تر متأثر از دلایل اقتصادی بود تا سیاسی. با توجه به این واقعیت که اکثریت مهاجران از میان دهقانان بودند که طبیعتاً بی‌سواد و از لحاظ سیاسی ناآگاه بودند و هم‌چنین با در نظر گرفتن این حقیقت که مهاجرت‌ها فصلی و موقتی بود و کارگران بعد از پس‌انداز کردن وجوهی قابل ملاحظه به سرزمین و دیار خود بازمی‌گشتند، پذیرش سیاسی بودن مهاجرت‌ها دشوار می‌نماید. اوضاع تأسفبار اقتصادی و سیاسی ایران از سویی، و جاذبه‌های اقتصادی جنوب روسیه و استقبال روس‌ها از نیروی کار خارجی از سوی دیگر،

زمینه‌های اجتناب‌ناپذیر مهاجرت را فراهم ساخته بود. آذربایجان به واسطه جمعیت فراوان، و هم‌چنین رکود همه‌جانبه، نسبت به دیگر مناطق ایران شرایط سخت‌تر و نامناسب‌تری داشت. از سوی دیگر، به لحاظ اشتراکات تاریخی و فرهنگی، به نسبت دیگر ایرانیان از سازگاری و انعطاف بیش‌تری در برقراری ارتباط با مردم ترک‌زبان قفقاز و باکو برخوردار بود. بنابراین، طولی نکشید که ولایت آذربایجان به مرکز اصلی صدور نیروی کار به جنوب روسیه تبدیل شد و باید گفت در این میان نقش اصلی را ایفا کرد.

پی‌نوشت

۱. احتمالاً جنگ‌های آمریکا و اسپانیا مدنظر است که به خاتمه استعمار اسپانیا بر مستعمراتش در قاره آمریکا انجامید.

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی و لیلیایی، تهران: نشر نی.
- اتابکی، تورج (۱۳۹۰)، *دولت و فرودستان: فراز و فرود تجدد آمرانه در ایران و ترکیه*، ترجمه آرش عزیز، تهران: ققنوس.
- اشرف، احمد و علی بنوعزیزی (۱۳۸۷)، *طبقات اجتماعی، دولت، و انقلاب در ایران*، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، تهران: نیلوفر.
- پیشه‌وری، جعفر (۱۳۵۹)، *تاریخچه حزب عدالت*، تهران: علم.
- حکیمیان، حسن (۱۳۷۴)، «کارمزدی و مهاجرت»، *تاریخ معاصر ایران*، کتاب هفتم، ترجمه افسانه منفرد، تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، بهار.
- خسروپناه، محمدحسین (۱۳۷۸)، «کارنامه و روزگار ایرانیان مهاجر در قفقاز ۱۹۰۰-۱۹۲۰»، فصل‌نامه نگاه نو، ش ۴۳، زمستان.
- خسروپناه، محمدحسین و الیور باست (۱۳۸۸)، *فرقه عدالت ایران: از جنوب قفقاز تا شمال خراسان* (۱۹۱۷-۱۹۲۰)، تهران: پردیس دانش.
- خسروزاده، سیروان (۱۳۹۴)، *سیاست و عملکرد بریتانیا در قفقاز: از سقوط رژیم تزاری تا غلبه بلشویک‌ها* (۱۹۱۷-۱۹۲۱)، تهران: وزارت امور خارجه.
- دهنوی، نظام‌علی (۱۳۸۲)، *ایرانیان مهاجر به قفقاز مرکزی*، تهران: وزارت امور خارجه.
- دهنوی، نظام‌علی (۱۳۸۳)، «انجمن‌های خیریه ایرانیان مهاجر در سال‌های ۱۹۰۰-۱۹۳۱»، *نشریه تاریخ روابط خارجی*، ش ۱۸، بهار.

- رواسانی، شاپور (بی تا)، دولت و حکومت در ایران، تهران: شمع.
- سلماسی زاده، محمد، مقصود شهبازی، و محرم قلی زاده (۱۳۹۱)، «وضعیت و عملکرد سیاسی ایرانیان مهاجر در قفقاز در آستانه مشروطیت»، دوفصل نامه علمی - پژوهشی تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، س ۲، ش ۴، بهار و تابستان.
- شاکری، خسرو (۱۳۸۴)، پیشینه های اقتصادی - اجتماعی جنبش مشروطیت و انکشاف سوسیال دموکراسی در آن عهد، تهران: اختران.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲)، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
- فشاهی، محمدرضا (۱۳۵۴)، تکوین سرمایه داری در ایران، تهران: گوتنبرگ.
- فوران، جان (۱۳۷۷)، مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق با ۱۷۹ شمسی تا انقلاب، ترجمه احمد تدین، تهران: رسا.
- قلی زاده، محرم و مقصود شهبازی (۱۳۹۱)، «نگاهی به آمار، علل و زمینه های مهاجرت نیروی کار ایرانی به قفقاز (در آستانه مشروطیت)»، فصل نامه مطالعات تاریخی، ش ۳۶، بهار.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۶۶)، اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلطنت پهلوی، تهران: نشر نی.
- کاظم زاده، فیروز (۱۳۹۴)، قفقاز در کشاکش جنگ و انقلاب (۱۹۱۷-۱۹۲۱)، ترجمه سیروان خسرو زاده، تهران: پردیس دانش.
- وطن دوست، غلامرضا (۱۳۸۴)، «مقدمات جهانی شدن و انتقال نیروی کار در آستانه مشروطیت ایران»، فصل نامه تاریخ روابط خارجی، ش ۲۳.
- یزدانی، سهراب (۱۳۹۱)، اجتماعيون عاميون، تهران: نشر نی.

اسناد منتشر نشده وزارت خارجه

- کتابخانه و مرکز اسناد وزارت خارجه (۱۳۱۷ ق)، پرونده ۲۶، سند ۴۵.
- کتابخانه و مرکز اسناد وزارت خارجه (۱۳۲۰ ق)، پرونده ۰۴، سند ۱۰۰.
- کتابخانه و مرکز اسناد وزارت خارجه (۱۳۲۳ ق)، پرونده ۳، سند ۱۲۹.
- کتابخانه و مرکز اسناد وزارت خارجه (۱۳۲۳ ق)، پرونده ۳، اسناد ۱۳۷ و ۱۳۹.
- کتابخانه و مرکز اسناد وزارت خارجه (۱۳۲۳ ق)، پرونده ۴، سند ۵۲.
- کتابخانه و مرکز اسناد وزارت خارجه (۱۳۲۴ ق)، پرونده ۳، سند ۳۱.
- کتابخانه و مرکز اسناد وزارت خارجه (۱۳۲۴ ق)، پرونده ۷، سند ۴۶.
- کتابخانه و مرکز اسناد وزارت خارجه (۱۳۲۹ ق)، پرونده ۳۲، سند ۱۱.
- کتابخانه و مرکز اسناد وزارت خارجه (۱۳۳۸ ق)، پرونده ۱۰، سند ۲۷.

- Abbott, V. G. (1887), "Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Persia, Report for the Year 1886-87 on the Trade of Tabreez", London: Foreign Office, no. 241.
- Abbott, V. G. (1888), "Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Persia, Report on the Agricultural Resources of the Province of Azerbaijan, District of Tabreez", London: Foreign Office, no 423.
- Abbott, V. G. (1888), "Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Persia, Report for the Year 1887-88 on the Trade of Tabreez", London: Foreign Office, no. 445.
- Abbott, V. G. (1889), "Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Persia, Report for the Year 1888-89 on the Trade of Tabreez", London: Foreign Office, no. 611.
- Schauffler Platt, Mary (1915), *The War Journal of a Missionary in Persia*, New York: Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church.
- Stewart, C. E. (1890), "Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Persia, Report for the Year Ending March 31, 1890 on the Trade of Tabreez", London: Foreign Office, no. 798.
- Wood, Cecil. G. (1894), "Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Persia, Report for the Year 1893-94 on the Trade of the Province Azerbaijan", London: Foreign Office, no. 1440.
- Wood, Cecil. G. (1895), "Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Persia, Report for the Year 1894-95 on the Trade of Tabreez", London: Foreign Office, no. 1569.
- Wood, Cecil. G. (1897), "Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Persia, Report for the Year 1896-97 on the Trade of Tabreez", London: Foreign Office, no. 1968.
- Wood, Cecil. G. (1899), "Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Persia, Report for the Year 1898-99 on the Trade of Tabreez", London, Foreign Office, no. 2291.
- Wood, Cecil. G. (1901), "Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Persia, Report for the Year 1900 on the Trade of Azerbaijan", London: Foreign Office, no. 2685.
- Wratislaw, Albert. Charles (1904), "Diplomatic and Consular Reports, Persia, Report for the Years 1902-04 on the Trade of Azerbaijan", London: Foreign Office, no. 3308.
- Wratislaw, Albert. Charles (1905), "Diplomatic and Consular Reports, Persia, Report for the Years 1904-05", London: Foreign Office, no. 3507.